

Стаття містить відомості про пам'ятні книжки як історичний різновид довідково-бібліографічної літератури та джерело краєзнавчих знань і узагальнює зміст подібних видань, які є у фонді Херсонської ОУНБ і стосуються Херсонщини

ПАМ'ЯТНІ книжки губерній – це узагальнений тип видання, яке розповсюджувалося губернськими статистичними комітетами практично по всій території Російської імперії (у тому числі й в Україні) з XVIII століття по 1917 рік. Одне з перших визначень пам'ятних книжок наводиться в енциклопедичному словнику Брокгауза й Ефрона [т. XXIIа (т. 44), с. 675]: «...род адрес-календарей и справочных книг, в которых нередко содержатся и статьи по истории, географии, статистике, этнографии, флоре, фауне и пр., касающиеся данного края».

Історія пам'ятних книжок бере свій початок у XVIII столітті. У 1724 році було засновано Санкт-Петербурзьку академію наук, якій було надано виключне право на видання довідників календарного типу. Вперше цим правом Академія скористалась у 1727 році, після чого академічні календарі виходили щорічно до 1869 року. З 1770 року вони почали називатися місяцесловами. У додатках до них іноді містилися наукові статті з астрономії, метеорології, фізики, географії, історії, статистичні огляди. Ці видання мали, в основному, просвітительське значення.

Санкт-Петербурзька академія наук ревно охороняла свій привілей на видання календарів. Хоча на початку XIX століття вони видавалися невеликим накладом. В окремих провінціях вони зовсім не продавалися, тому що коштували надто дорого.

Не дивно, що в деяких великих містах Російської імперії почали видавати свої календарі, що служили місцевим інтересам. Так, у Києво-Печерській лаврі з 1799 по 1800 рік виходили «Киевские месяцесловы», які, за свідченнями сучасників, склалися Іринеем Фальковським. Крім церковного, у Києві видавався також «Астрономо-политический календарь».

Великий інтерес для тих, хто вивчає історію Херсонщини, являє „Новороссийский Календарь на ... год”, що видавався в Одесі. Вперше він побачив світ у 1821 році французькою та російською мовами. Але наступне його видання було здійснено лише через 10 років – у 1831 році (Календарь на 1832 – Calendrier pour l'annee 1832. – Одесса, 1831). У подальшому випуск календаря було знову припинено внаслідок протестів з боку Санкт-Петербурзької академії наук. Дозвіл на видання Календаря, який із цього ж року має назву „новороссийский”, було отримано 1834 року, і він виходив у світ з невеликими перервами до 1893 року.

На сторінках Календаря містилися адресні відомості щодо Одеського градоначальства, Херсонської,

Таврійської, Бессарабської, Єкатеринославської губерній; огляди зовнішньої торгівлі Новоросійського краю й Бессарабії, статті з географії, сільського господарства та історії Новоросії, зокрема Херсонщини. У фонді Херсонської ОУНБ ім. Олеса Гончара збереглися випуски „Новороссийского Календаря” на 1855, 1859, 1891-1893 роки.

Указ від 19 грудня 1801 року став офіційним дозволом на випуск календарів у губерніях. Розцінювалися ці видання як «не політичні, адресні або астрономічні, але простонародні». У 1855 році привілей Академії наук було остаточно скасовано дозволом воронезькому губернському правлінню, а потім й іншим, видавати пам'ятні книжки, що стали офіційним довідником-щорічником. З цього часу пам'ятні книжки видавалися у всіх губерніях і областях європейської та азіатської частин післяреформеної Росії, за винятком Камчатської, аж до Жовтневої революції.

У деяких губерніях, а іноді й у межах однієї, пам'ятні книжки видавалися під різними назвами. Найчастіше вони називалися календарями, довідковими книжками, адресами-календарями, працями статистичних комітетів і т. д. Але щоразу це були **офіційні видання губернського правління**. Однак повсюдно вони видавалися вкрай нерегулярно, з великими інтервалами. Херсонська губернія не стала виключенням.

Першим виданням місцевого статистичного комітету, що передувало появі пам'ятних книжок, були «Труды Херсонского Губернского Статистического Комитета» (Херсон, 1863), що склалися із книги у двох частинах:

Труды Херсонского Губернского Статистического Комитета. Кн. 1. Ч. 1. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. – Херсон: Херсон. Губ. Тип., 1863. – XXIV, 299, 199, II, II с., [1] л. табл. + фото “Вид части города Херсона”.

Труды Херсонского Губернского Статистического Комитета. Кн. 1. Ч. 2. Губернский адрес-календарь и другие справочные сведения. – Херсон: Тип. Н. Ващенко, 1863. – 290, IV с., [1] л. табл.

У першу частину ввійшли історико-краєзнавчі й довідково-статистичні матеріали. Жодна зі згодом виданих пам'ятних книжок Херсонської губернії не була настільки насиченою науковими матеріалами з історії краю, як перша частина «Трудов ...».

У другу частину ввійшли «Губернский адрес-календарь и другие справочные сведения», а у додатку до нього – матеріали з історії: «Краткая биография Джона Говарда», «Краткий очерк деятельности князя Григория Але-

О. Лянсберг

ксандровича Потемкина» А. Смирнова, «Описание памятников, находящихся в г. Херсоне» (Джону Говарду й фельдмаршалу князеві Г. Потьомкіну-Таврійському).

Обидві частини «Трудов ...» було видано окремо й, імовірно, різними накладами. «Материалы для географии и статистики Херсонской губернии» були розраховані на нечисленну категорію читачів, що займаються питаннями вивчення географії, економіки, історії краю, тоді як «Губернский адрес-календарь и другие справочные сведения» були затребувані значно більшою мірою. Можливо тому, надалі Статистичний комітет відмовився від видання об'ємних, які дорого коштують, видань «Трудов ...» і приступив до видання пам'ятних книжок, значно скоротивши при цьому науковий відділ видання.

У передмові до «Памятной книжки Херсонской губернии на 1901 год» йдеться про те, що «потребность в подобном издании давно ощущалась многими учреждениями и лицами, как должностными, так и частными..., но такой книжки до настоящего времени не издавалось». Однак це не зовсім точні відомості, оскільки перша «Пам'ятна книжка Херсонської губернії» вийшла у світ в 1864, а друга – в 1866 році.

Усього в Херсонській губернії за піввіку було здійснено лише 8 видань пам'ятних книжок. На сьогоднішній день вони стали бібліографічною рідкістю і лише у фонді Херсонської ОУНБ ім. Олесья Гончара збереглися всі їхні випуски за 1864, 1865, 1901, 1910-1914 роки.

Пам'ятні книжки видавалися губернськими статистичними комітетами, губернськими правліннями або редакціями «Губернських відомостей» і здебільшого виходили за редакцією секретарів статистичних комітетів. Особисті якості й освітній рівень цих людей впливали на зміст видань. У тих випадках, коли секретарями комітетів були відомі краєзнавці або досвідчені статистики, пам'ятні книжки були насичені матеріалами з історії, географії, економіки губернії – тим, що визначає цінність видання як джерела для вивчення краю.

Пам'ятні книжки змінювалися в часі й у кожній губернії мали свої особливості, але в найбільш повному вигляді вони поєднували у собі елементи адреси-календаря, адміністративного довідника, статистичного звіту чи огляду губернії та науково-краєзнавчого збірника. У цьому можна переконатися, проаналізувавши структуру та зміст «Пам'ятних книжок Херсонської губернії».

Адреса-календар був обов'язковою складовою частиною пам'ятних книжок. Він містив у собі календарний час, астрометричні таблиці, складені за даними Миколаївської астрономічної обсерваторії.

У зв'язку з тим, що в етнічному відношенні губернія була багатонаціональною, у пам'ятних книжках, поряд із православними, друкувалися єврейські, католицькі, лютеранські, протестантські календарі.

Тут же містилася інформація про міські, церковні свята й урочисті дні. У всіх виданнях пам'ятних книжок (за винятком видань на 1864 і 1866 роки) подано описи Російського Імператорського дому, відомості про склад Державної Думи, Державної Ради, різних комітетів, управлінь, департаментів і канцелярій.

Адресна частина містить перелік всіх губернських і повітових урядових організацій та їхній особовий склад. Побудований він відповідно до адміністративно-територіального поділу губернії. Всередині територіальних структурних одиниць відомості про установи й посадових осіб розміщено по міністерствах і відомствах. Відомості про посадових осіб надходили від урядових і цивільних установ до Губернського правління в офіційному порядку.

«Пам'ятні книжки Херсонської губернії» виконували також функції **адміністративного довідника**. У довідковому розділі книжок публікувалися обов'язкові постанови губернатора, уривки із законодавчих матеріалів і різного роду інструкцій.

Тут же містилися відомості:

- про адміністративно-територіальний поділ губернії, розподіл її на дільниці судових та інших установ;
- про поштові відділення й телеграфні станції губернії: місце їхнього знаходження, графіки роботи, правила пересилання кореспонденції, тарифи на поштові й телеграфні послуги. У деяких виданнях було виділено спеціальні розділи – «Поштовий відділ», «Телеграфний відділ»;

- про транспортну систему Херсонської губернії: розклад руху поїздів, пароплавів, гужового транспорту; чинні тарифи для пасажирів. У деяких книжках був спеціальний розділ «Херсонський дорожник», що включав усю інформацію стосовно транспорту;

- про фабрики й заводи губернії;

- про медичні установи, ветеринарні пункти, аптеки;

- про навчальні заклади, музеї, бібліотеки;

- про діяльність страхових товариств на території губернії;

- про ярмарки і торгіві підприємства;

- про хресні ходи в губернії;

- про друкарні, книжкові лавки, періодику, що видавалась у губернії.

Деякі випуски пам'ятних книжок мали такий розділ, як «Юридичний відділ». Тут містилися юридичні консультації, матеріали з діловодства, про мита, податки, збори, опис різного роду мір (лінійних, маси), а також монет, що використовувались у різних країнах, і співвідношень між валютами.

Матеріали «Медичного відділу» сприяли санітарній просвіті народу.

Пам'ятні книжки також виконували роль **статистичних довідників**. Це були відомості, котрі збирав Губернський статистичний комітет, з таких напрямів, як: демографічна, сільськогосподарська, судова (карна), медична, фабрично-заводська статистика; статистика землеволодіння, народної освіти, пожеж, їхніх причин і збитків, статистика доходів, витрат і недоїмок. На сьогоднішній день – це найцінніший матеріал для історичної економіко-географічної характеристики краю.

Особливий інтерес становлять «Обзоры Херсонской губернии за ... год», опубліковані в пам'ятних книжках на 1901 і 1910 роки, що містять докладні історико- і географо-статистичні характеристики губернії.

У пам'ятних книжках були присутні й елементи **науково-краєзнавчого збірника**. Про це свідчить наяв-

ність джерелознавчих, описових, науково-дослідницьких матеріалів. У «Науковому відділі» містилися статті й нариси з місцевої історії, етнографії, економіки і т. ін. Їхніми авторами були працівники губернських статистичних комітетів. Згідно з «Положенням о губернских и областных статистических комитетах» (1861) їм ставилося в обов'язок «заботиться о составлении, по мере возможности, привлекая к тому содействие как своих членов, так и посторонних сведущих лиц, подробных описаний губерний и областей, равно как и частей их, а так же городов и почему-либо замечательных в губернии или области местностей в отношении топографическом, историческом, промышленном, торговом, сельскохозяйственном и проч. И об издании трудов этих в свет. Издание этих трудов может быть производимо печатанием соответственных статей в местных губернских ведомостях, составлением и печатанием Памятных книжек...» (Памятная книжка ... на 1864 год. – Херсон, 1864. – С. 9-19).

Інколи краєзнавчі матеріали виділялися в окремі збірники, що видавалися як додаток або доповнення до пам'ятних книжок.

Вияткову цінність для істориків становить **рекламний відділ** пам'ятних книжок, адже це інформація «з перших рук» щодо основних соціальних сфер життя Херсона кінця XIX – початку XX століття – економіки (виробництво, торгівля, фінанси), транспорту, побутових послуг, освіти тощо.

Пам'ятні книжки були престижним офіційним виданням, тому в них охоче розміщали інформацію про свої товари й послуги рекламодавці, серед яких: механічний чавуно-ливарний і суднобудівний заводи Вадона, заводи Гуревича, лісопильний завод Рабиновича; магазини (Памбека, Шаха, Заранкіна, Пташнікова та ін.); готелі («Гранд-отель», «Петербурзька»); музичне училище, банки і т. ін. Інформація подавалася у вигляді оголошень, розміщених у рекламних блоках. Естетичі оформлення блоків приділялася велика увага: розміри літер, малюнки, шрифти, рамки з хитромудрих фігур і орнаментів – усе підпорядковувалося комерційним інтересам рекламодавця. Іноді використовувалися елементи фірмової символіки.

Тексти оголошень мали характер довідкової ділової інформації, типової для жанру рекламного оголошення. Елементи розвиненої реклами, для якої характерні концентрована оціненість і наполеглива апеляція до потенційних покупців ледь простежуються в оголошеннях пам'ятних книжок.

Отже, пам'ятні книжки є **комплексним** першоджерелом для історико-краєзнавчих досліджень нашого краю. Їхня цінність полягає в тому, що вони дозволяють у всіх подробицях відтворити картину повсякденного життя губернії, одержати «из первых рук, не искаженные позднейшими поправками, сведения о составе и занятиях жителей, состоянии природы, экономики, культуры, быта» [1], проаналізувати події, що відбувалися на Херсонщині протягом 50 років.

Інтерес для дослідників історії краю становлять не тільки „Пам'ятні книжки Херсонської губернії”, але, як зазначалося вище, й подібні видання Таврійської губернії, а також „Новоросійський календар”.

Це пов'язано з тим, що більша частина сучасної Херсонської області до 1918 року входила до складу Таврійської губернії. Тому інформацію щодо Цюрупинського, Каховського, Каланчацького, Новотроїцького, Чаплинського районів, що входили до Дніпровського повіту, а також Іванівського, Великолепетиського, Верхньорогачицького, Нижньосірогозького, Генічеського районів, котрі входили до Мелітопольського повіту, – слід шукати саме у „Пам'ятних книжках Таврійської губернії”.

Ці видання випускав Таврійський губернський статистичний комітет з 1867 по 1917 рік у м. Сімферополі. Встановлено 16 випусків видання: на 1867 ч. 1, 1890, 1893, 1900-1905, 1910-1911, 1913-1917 роки. Виходили ці книжки під різними назвами: «Календарь и памятная книга Таврической губернии» – в 1893 (на 1893); «Адрес-календарь служащим в Таврической губернии» – в 1902-1904 (на 1903-1905); «Адрес-календарь и справочная книга по Таврической губернии» – в 1910, 1911, 1913 (на 1910, 1911, 1913 pp.).

У фонді Херсонської ОУНБ ім. Олесь Гончара зберігається лише одне видання “Пам'ятних книжок Таврійської губернії”: Памятная книжка Таврической губернии на 1914 год / Таврич. Губерн. Стат. Комитет; Под ред. Часовникова Г.Н. – Симферополь: Таврич. Губерн. Тип., 1914. – VI, 69, 51, 64, 444, [150] с.

За структурою та змістом „Пам'ятні книжки Таврійської губернії” практично не відрізняються від херсонського видання. Однак слід відзначити їхній добре наповнений рекламний відділ.

Сьогодні такий вид видань, як пам'ятні книжки, є унікальним друкованим довідково-бібліографічним джерелом для пізнання історії, культури та мистецтва, традицій і звичаїв різних регіонів України, зокрема Херсонщини, у XVIII – на початку XX ст.

Список використаної літератури

1. Балацкая Н., Раздорский А. Наследие регионов – достояние нации // Библиотека. – 1996. – № 5. – С. 13-15.
2. Викторова Е.С. Памятные книжки как справочно-библиографический источник // Труды Государственной публичной библиотеки им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. – Л., 1957. – Т. 3. – С. 143-159.
3. Довідка про адміністративно-територіальний поділ Херсонщини // Державний архів Херсонської області: Публічник. – К., 2003. – С. 687-694.
4. Кідер Ф. Графіка, живопис, скульптура. – Херсон: Наддніпряночка, 2003. – 103 с.: кольор. іл.
5. Никитин Н.П. Краеведная литература пореформенной эпохи как источник для исторической географии России этого времени // Вопросы географии. – Л., 1960. – Сб. 50. – С. 211-237.
6. Ястремська Ю. Про роботу з пам'ятними книжками губерній України в Державній історичній бібліотеці України // Бібл. планета. – 1998. – № 1. – С. 30-31.